

A MŰVÉSZET A SZÓLÁSSZABADSÁG KÖRÉBEN

**A MŰVÉSZI SZABADSÁG ÖNÁLLÓ
ALAPJOGI NEVESÍTÉSÉNEK
ÉRTELMEÉRŐL**

TÖRÖK BERNÁT

A művészi szabadság alapjogi vonásainak megragadása sajátos kihívás az elemzők számára. Természetesen nem az alkotmányos védettség meglétének vagy legfontosabb jellemzőinek meghatározása okoz fejtörést, hanem az, hogy pontosan hol helyezkedik el ez a szabadság az alapjogi rendben. Ez a magyar diskurzusban hagyományosan akként merül föl, hogy a szólásszabadság más megnyilvánulásaihoz képest különleges alapjogi helyzetet élveznek-e az irodalmi, művészeti alkotások, vagy pedig rájuk is a véleménynyilvánítás jogának szokásos szempontjai vonatkoznak. Egyfelől ugyanis a jogállami forradalmat követő magyar alkotmányos szabályozás a művészet szabad-

ságát kezdetől fogva önálló alapjogként nevesíti,¹ másfelől azonban

a tudományos vita résztvevői mind elvi jelleggel, mind pedig a joggyakorlat elemzésének tapasztalataiból kiindulva időről időre kétségbe vonják ennek jelentőségét. Nemcsak arról van szó, hogy egyes elemzések az önálló nevesítést pusztán szimbolikusan,² vagy akár „az esztétizálás kísértését” hordozó elkerülendő megoldásnak tekintik,³ hanem arról is, hogy a kiemelésnek jelentőséget tulajdonítók is kevéssé fókuszálnak az elkülönítés elvi alapjaira és lényegére.⁴

Ez az írás a művészi szabadság alkotmányos alapjainak tisztázására és e tisztázás gyakorlati jelentőségének érzékeltetésére vállalkozik. Nem célja tehát az alapjog tartalmának vagy szabályozásának részletes tárgyalása, csupán a kiindulópont lényegét határozza meg. Meggyőződésem, hogy a művészet szabadságának önálló alapjogi megjelenése az alkotmányszövegben nemcsak hogy értelmes tartalommal tölthető meg, hanem kifejezetten fontos elvi szempontok kibontására és jelentős gyakorlati következmények levezetésére is lehetőséget nyújt. Az irodalmi, művészeti alkotások alkotmányjogi helyének azonosításával a szólásszabadság doktrínájának fontos pontjait tisztázhatjuk, szemléltetve a véleménynyilvánítás alapjogi és „anyajogi” aspektusai közti különbséget. Mindeközben pedig annak demonstrálására is sort kerithetünk, hogy a doktrínán belüli önálló elméleti hangsúlyok nem pusztán teoretikus fogalmi játékok elemei, hanem fontos gyakorlati következményekre vezetnek.

A SZÓLÁSSZABADSÁG IGAZOLÁSA A MAGYAR JOGGYAKORLATBAN

A szólásszabadság hatóköre normatív természetű: a hétköznapi értelemben vett kommunikációs rengetegből a véleményszabadság alapvető alkotmányos értéke jelöli ki számunkra. Hogy ebből a szempontból mit tekintünk alkotmányos értéknek, az szoros összefüggésben áll a szólásszabadság elméleti igazolásaival. A már több helyütt rendszerezett igazolások⁵ alapján megállapíthatjuk, hogy közléseink alapvetően háromfajta értéket képviselhetnek: hozzájárulhatnak a közösen keresett igazság feltárásához, eszközei lehetnek személyiségünk szabad kibontakoztatásának, illetve részvételt jelenthetnek a demokratikus társadalmi életben.

1 ■ Lásd előbb az Alkotmány 70/G. § (1) bekezdését („A Magyar Köztársaság tiszteletben tartja és támogatja a tudományos és művészeti élet szabadságát, a tanszabadságot és a tanítás szabadságát”), majd az Alaptörvény X. cikkét („Magyarország biztosítja a tudományos kutatás és művészeti alkotás szabadságát, továbbá – a lehető legmagasabb szintű tudás megszerzése érdekében – a tanulás, valamint a törvényben meghatározott keretek között a tanítás szabadságát”).

2 ■ Koltay András: Dorian Gray képmásához való jog: a művészet szabadságának önálló alapjogi jellegéről. In: Koltay András – Török Bernát (szerk.): *Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején* 3. Wolters Kluwer, Bp., 2016. 13–95. old. Koltay nem elvi alapon, hanem a gyakorlatot vizsgálva jut erre a következtetésre.

3 ■ Sólyom Péter: A művészet szabadsága és az esztétikai ítéletek. *Iustum Aequum Salutare*, 2007. 2. szám, 95–109. old., itt: 109. old.

4 ■ Cseporán Zsolt: A művészet szabadságával élő személyek alapjogi helyzete Magyarországon. In: Kocsis Miklós – Tilk Péter (szerk.): *A művészet szabadsága – alkotmányjogi megközelítésben*. Kodifikátor Alapítvány, Pécs, 2013. 40–55. old.; Tilk Péter: A művészet szabadságának szabályozási modellje az Alaptörvényben. In: Kocsis–Tilk (szerk.): *A művészet szabadsága – alkotmányjogi megközelítésben*; Zeller Judit: A tudomány és a művészet szabadsága. In: Chronowski Nóra – Drinóczi Tímea – Petrétei József – Tilk Péter – Zeller Judit: *Magyar Alkotmányjog III. – Alapvető jogok*. Dialóg Campus, Bp.–Pécs, 2006.

5 ■ Az igazolásokat összefoglalóan lásd: Halmi Gábor – Tóth Gábor Attila: *Emberi jogok*. Osiris, Bp., 2003. 431–437. old.; Koltay András: *A szólásszabadság alapvonalai*. Századvég, Bp., 2009. 25–48. old.; illetve Sajó András: *A szólásszabadság kézikönyve*. MTA Állam- és Jogi Tudományi Intézet, Bp., 2005. 11–25. old. Ezek a rendszerező összefoglalásokon túl rövidebb, de annál markánsabb formában több cikk is érinti az igazolások kérdését a magyar szakirodalomban. Lásd pl. Hanák András: Szent szólásszabadság. *Fundamentum*, 2009. 4. szám, 49–68. old.; illetve a gyűlöletbeszédre fókuszálva Tóth Gábor Attila: Szólásszabadság és befogadó társadalom. *Pro Futuro*, 2014. 1. szám.

A magyar Alkotmánybíróság gyakorlata egyik érték fontosságát sem zárja ki a szólásszabadság hazai koncepciójából.⁶ Az Alaptörvény hatálybalépését követő alaphatározat, a 7/2014. (III. 7.) AB határozat a közéleti szereplők bírálhatóságával összefüggésben például kifejezetten utal mindhárom igazolásra, kifejtve, hogy az elemzett témakörben

„az Alkotmánybíróság nem az egyes igazolások közötti különbségeket tekinti relevánsnak, hanem azt, hogy a közügyek lehető leghatározottabb vitatásához fűződő alapvető érdek egyértelmű találkozási pontja az elméleteknek. Az egyéni önkifejezés elsődlegességét hangoztató érvek értelemszerűen a közösségi ügyekben való megszólalás szabadságát is igénylik, az igazság közös keresésének, illetve a demokratikus közvélemény és akaratképzés fontosságának hangsúlyozása pedig legerősebben éppen a közügyek vitatásának minél teljesebb szabadságát követeli meg.”⁷

A kereskedelmi kommunikáció alkotmányos helyét kijelölő határozatok a dolog természetének megfelelően nem utalnak mindhárom megalapozásra: az „igazság keresését” elhagyják, ugyanakkor mindvégig együtt említik, hogy az Alkotmánybíróság a kifejezés szabadságát elsősorban az egyéni önkifejezés elengedhetetlen eszközeként, illetve a polgároknak a demokratikus társadalomban való részvételeként részesíti többletvédelemben.⁸

A gyűlöletbeszéd korlátozásának alkotmányos határáról döntő határozatok is mind a személyiség szabad kibontakoztatásának és a politikai közösség demokratikus működésének zálogát látják a véleménynyilvánítás szabadságában. A joggyakorlatot összefoglaló 95/2008. (VII. 3.) AB határozat e tekintetben azzal érvel, hogy a politikai közösség tagjainak alapjogi egyenlőségéből következően mindenkit egyenlően megillet a közlés joga és az, hogy véleménye a demokratikus kommunikáció során megjelenjen.⁹

Szövegszerűen a hazai gyakorlat tehát mindhárom értéket megjeleníti a szólásszabadság keretei között: az egyéni önkiteljesedés, valamint a demokratikus közvélemény alakításának szolgálata kifejezetten hangsúlyos tétele az esetjognak, és olyan releváns döntést is talál, amely az igazság keresésének szempontját is felvillantja. Egyfelől tehát a szólásszabadság magyar koncepciója nem veti el egyik lehetséges igazoló értéket sem, hanem változó súllyal, de mindegyiket felhasználja az érvelés megalapozásához. Másfelől azonban, ha a gyakorlat egészének lényegét szeretnénk megragadni, akkor ezeknek az értékeknek igazoló erejét meg kell különböztetnünk egymástól, és egyiküket mint a szólásszabadság igazolását markánsan meghatározó érvet kell kiemelnünk. A magyar Alkotmánybíróság judikatúrájában ez az érv kétségtelenül a szólásoknak a demokratikus társadalmi életben betöltött szerepe.¹⁰

Az Alkotmánybíróság alaphatározata, amelynek érvelését e tekintetben a testület mindmáig fenntartotta és döntések sorozatában megerősítette, a szólásszabadság igazolását elsődlegesen a társadalmi eszmecsere felől fogalmazza meg. A szabad véleménynyilvánításhoz való jog azért különösen becses a plurális, demokratikus társadalom számára, mert mindenekelőtt ez teszi lehetővé az egyén megalapozott részvételét a társadalmi és politikai folyamatokban. Kitüntetett jelentősége abban áll, hogy az eszmék, nézetek szabad kifejtése, a demokratikus közvélemény kötetlen alakulása a fejlődni képes és eleven társadalom létezésének alapfeltétele. A véleménynyilvánítás, a demokratikus társadalmi gondolatcsere részvételi modellje ez, amelyből az a sokat idézett tétel következik, hogy a szólásszabadság a szabad kommunikációt – az egyéni magatartást és a társadalmi folyamatot – biztosítja, és nem annak tartalmára vonatkozik.¹¹

Ez az érvelés egyrészt megadja számunkra azt a megkülönböztető jegyet, amelynek alapján a releváns kommunikatív aktusokat a szólásszabadság hatálya alá vonhatjuk: ebben a tekintetben azok a közlések rendelkeznek alkotmányos értékkel, amelyek a nyilvános társadalmi kommunikációban vesznek részt. Másrészt az Alkotmánybíróság értelmezése világosan jelzi, hogy a hatókör kijelölése ezzel le is zárul – az nem múlhat máson, mint hogy a kommunikáció szóban forgó esetköre, típusa rendelkezik ezzel az attribútummal. A részvétel tehát nem tehető függő-

6 ■ Az Alkotmánybíróság az Alaptörvény hatálybalépését követően kifejtette, hogy az Alaptörvény mind a szólásszabadság igazolására, mind az alapjogok körében elfoglalt kitüntetett helyére vonatkozó értelmezéseket megerősítette, így gondolataink alátámasztásakor nyugodtan támaszkodhatunk csaknem harminc év alkotmánybírósági gyakorlatára. Vö. 7/2014. (III. 7.) AB határozat, Indokolás [23].

7 ■ 7/2014. (III. 7.) AB határozat, Indokolás [9]–[13].

8 ■ Összefoglalóan lásd a 23/2010. (III. 4.) AB határozatot.

9 ■ 95/2008. (VII. 3.) AB határozat, Indokolás III. 2. 1.

10 ■ Ennek részletesebb kifejtésére lásd: Török Bernát: A közlések alkotmányos alapértéke a szólásszabadság magyar koncepciójában. In: Koltay András – Török Bernát (szerk.): *Szólásszabadság és médiajog a 21. század elején* 2. Wolters Kluwer, Bp., 2015. 203–224. old.

11 ■ 30/1992. (V. 26.) AB határozat, Indokolás V. 3.

12 ■ A szólásszabadság doktrínájának és mögöttes értékeinek kapcsolatát elemző irodalom egyik meghatározó alakja, Robert Post ezt a szóba jövő értékek „lexikális prioritásának” nevezi. Robert C. Post: *Participatory Democracy as a Theory of Free Speech*. *Virginia Law Review*, 97 (2011), 3. szám, 477–489. old.

13 ■ Alexander Meiklejohn: *Free Speech and Its Relation to Self-Government*. Harper & Brothers, New York, 1948.

14 ■ Alexander Meiklejohn: *The First Amendment is an Absolute*. *Supreme Court Review*, 1961, 1. szám, 245–266. old., itt: 254. old.

15 ■ Meiklejohn: *Free Speech and Its Relation to Self-Government*, 22–25. old. Meiklejohn megközelítésének egyik kiváló mai lenyomata: Owen M. Fiss: *Liberalism Divided: Freedom of Speech and the Many Uses of State Power*. Westview Press, Boulder, 1996.

16 ■ Harry Kalven: *Metaphysics of the Law of Obscenity*. *Supreme Court Review*, 1960, 1–45. old., itt: 15–16. old.

17 ■ Harry Kalven: *The New York Times Case: A Note on „The Central Meaning of the First Amendment”*. *Supreme Court Review*, 1964, 191–221. old.; itt: 204–213. old.

vé a konkrét megszólalás eseti jellemzőitől, különösen nem a tartalmi elemeitől. Minden szólás, amely része a társadalmi gondolatcserének, a szólásszabadság hatókörébe tartozik – és minden közlés, ami nem része, nem tartozik oda.

A nyilvános kommunikációban és a társadalom életében való részvétel tehát más szempontoknál markánsabban és világosabban adja meg a szólásszabadság alkotmányos értékét. A véleménynyilvánítás jogának magyar felfogása az elmúlt csaknem harminc évben elsődlegesen ez alapján húzta meg a jog hatókörét. Mindez ugyanakkor egyáltalán nem jelenti azt, hogy más érvek ne lennének jelen, sőt ne játszhatnának akár meghatározó szerepet egyes kérdéskörök vagy esetek megítélésékor.¹² Csupán annyi állítható, hogy a demokratikus igazolás érvei segítenek nekünk a legtöbbet a véleményszabadság hatályának kijelölésében és a doktrína átfogó magyarázatában. Leszögezhető ugyanakkor, hogy az egyéni autonómia, a személyiség kibontakoztatása továbbra is lényeges értéke a szólásszabadság magyar doktrínájának. Egyrészt az egyéni önkifejezés értéke az átfogó koncepció, a demokratikus igazolás modelljére is nagyon jelentős érdemi hatással van: az a doktrína, amely érveléseiben a magyarhoz hasonló hangsúlyt fektet a megszólaló szempontjaira, egyértelműen kilép a demokratikus folyamatok objektív aspektusára építő elképzelés keretei közül, és a szubjektív elemeknek is nagy figyelmet szentelő részvételi modellbe illeszthető. Másrészt ez az érték önmagában is szerephez juthat egyes kérdéskörök meghatározó elveként – éppen ennek lesz példája számunkra a művészi kifejezés szabadsága.

A KÖZLÉSEK RELEVÁNCIÁJA A DEMOKRATIKUS IGAZOLÁSOK ALAPJÁN

A szólásszabadság magyar doktrínája tehát legerősebben azokhoz az igazolási elméletekhez kötődik, amelyek a megnyilatkozásoknak a demokratikus társadalmi életben betöltött szerepét tekintik kiindulópontnak. Mielőtt rátérnénk, hogy mindez mit jelent az irodalmi és művészeti alkotások magyar értelmezésére nézve, érdemes egy pillantást vetnünk arra, miként vonják meg ezek az igazolások az alkotmányjog számára releváns közlések körét. Annál is hasznosabb ezt megtennünk, mert az irodalmi, művészeti alkotások az e tekintetben legmeghatározóbb amerikai diskurzusban is kifejezetten fontos szerephez jutnak.

Alexander Meiklejohn korszakos művében a véleményszabadság kérdését egyértelműen a demokratikus önkormányzás eszméjéhez kötötte.¹³ Elméletének első kifejtésekor a szólásokra vonatkozó szabadságot – amelyet tudatosan nem jogként (*right*), hanem hatalomként (*power*) fogott fel¹⁴ – a falugyűlések példáját használva a közös döntéshozatalhoz nélkülözhetetlen vitára vonatkoztatta. Az önkormányzó polgárok nem az „akármikor, akárhon, akárhogyan való fel szólalás” szabadságát vindikálják maguknak, hanem

azt, hogy a közösség politikáját meghatározó döntésüket minden szükséges információ birtokában, valamennyi releváns álláspont megismerését követően, minél bölcsebben hozhassák meg.¹⁵ Meiklejohn gondolatmenetében tehát a véleményszabadság hatókörébe kizárólag a közügyekben meghozandó közös döntéshez (*to decide matters of public policy*) szükséges megszólalások (közlések, álláspontok, információk) tartoznak bele.

Meiklejohn filozófiai elméletének Harry Kalven hamarosan azt vetette ellen, hogy nem nyújt magyarázatot arra a valóságban fennálló jogi helyzetre, amely a szólásszabadság szempontjából relevánsnak tartja az irodalmi és művészeti alkotásokat. Kalven a szorosban a döntéshozatalba kapaszkodó értelmezés gyengéjét éppen abban látta, hogy túlságosan élesen különbözteti meg egymástól a közügyekre vonatkozó és a magánjellegű közléseket, ugyanis a politikai akaratképzés szempontjából regényeknek, színdaraboknak, költeményeknek és festményeknek nincs jelentőségük – ezek mind lényegtelenek akkor, amikor a polgároknak közügyekben kell dönteniük.¹⁶ Azt maga Kalven is vallotta, hogy a szólásszabadság központi jelentőségét a közügyekről folytatott szabad vita (*debate on public issues*) adja, de álláspontja szerint ez nem vezet oda, hogy minden más közlés kívül esne a hatókörén. Ha másért nem, hát amiatt mindenképp szélesebb körre kell kiterjednie a véleményszabadság hatályának, mivel a jogalkalmazás során nem tudjuk kellő finomsággal meghúzni a határvonalakat.¹⁷

Meiklejohn a válaszában világossá tette, hogy értelmezése szerint az irodalmi és művészeti alkotások nem esnek kívül az általa korábban felrajzolt hatókörön. Személyes tanári meggyőződésének is hangot adva szögezte le, hogy az embereknek igenis szükségük van regényekre, színdarabokra, költeményekre és festményekre ahhoz, hogy jó döntéseket hozzanak. Épp e műveltség hiánya ronthatja le a sikeres demokratikus önkormányzás esélyeit.¹⁸ A polgárok a döntéshozatalhoz szükséges tudást, tájékozottságot

és érzékenységet az emberi kommunikáció változatos formáiból nyerik, ezért a szólásszabadság számára mindenképp releváns az oktatás, a filozófia és a természettudomány, az irodalom és a művészet, valamint a közügyek nyilvános vitája (*public discussions of public issues*).¹⁹ Észre kell tehát vennünk, hogy a szólásszabadság hatóköre még a demokratikus önkormányzáson, a közösségi döntéshozatalon kívülre nem tekintő Meiklejohn szerint is lényegesen többet ölel fel, mint a közügyek konkrét vitáját. A véleményszabadság ebben a szélesebb körben jelent számára abszolút kategóriát, ami alól nincs is helye kivételnek.²⁰

Robert Bork viszont a szólásszabadság (hatályának) politikai beszédre korlátozását képviselte, és éppen amiatt kritizálta Meiklejohn és Kalvent, hogy az általuk is elismert alkotmányos kiindulópontot – ti. hogy a véleményszabadság a demokratikus politikai folyamatok biztosításában nyeri el értelmét – nem képviselik következetesen, vagyis olyan közléseket is relevánsnak tartanak, amelyek már nem állnak világos („semleges”) kapcsolatban a polgárok önkormányzásával. Szerinte a megszólalások alkotmányos értéküket a politikai igazság megtalálásának és terjesztésének igazoló elvéből nyerik, amely azonban kizárólag a „kifejezetten és túlnyomórészt politikai” beszéd speciális kezelését és védelmét indokolja. Az irodalmi és művészeti alkotások bizonyos mértékben és közvetve nyilvánvalóan formálják az emberek politikai véleményét is, de ezen az alapon szerinte minden, az emberek egyéniségére hatással lévő aktivitásnak (például üzletelésnek, szexualitásnak, házasság-egüttelésnek) relevanciája volna a szólásszabadság szempontjából. Az alkotmányos értéket kizárólag az alkotmányból levezető bírónak ezért a véleményszabadságot a közhatalom gyakorlását érintő, közvetlenül politikai kommunikációra kell vonatkoztatnia. A tudományos, irodalmi, oktatási tevékenység kívül esik ezen a körön.²¹

A XX. század derekának e nagy hatású vitája óta természetesen sok minden megváltozott. Ma már az általános gyakorlat nem csupán az irodalmi, művészeti alkotásokat, hanem még a kereskedelmi célú kommunikációt is a szólásszabadság hatálya alá vonja. A demokrácialapú igazolás új, a szólásszabadság-doktrínát modern keretbe illesztő lehetőségét dolgozta ki Robert Post.²² Post számára a doktrína alapvető mögöttes értéke a demokratikus legitimitáció (*democratic legitimation*), amin azt érti, hogy az állam a polgárainak véleményére, igényeire, gondolataira nyitottan, fogékonyan, rájuk válaszolva működik és szervezi a közösség életét (*responsive state*).²³ Az állami működés rezponzivitásának előfeltétele, hogy a polgárok szabadon vehessenek részt a társadalmi párbeszédben, gondolataikat nyilvánosan közölhesék. Post kulcsfogalma ezért a társadalmi diskurzus (*public discourse*), amely a közvélemény formálódásához szükséges kommunikációs aktusokat és csatornákat öleli fel. A társadalmi diskurzuson belül

biztosítani kell a megszólalások kötetlenségét annak érdekében, hogy az ily módon szabadon formálódó közvélemény demokratikus legitimitációval ruhazza föl a reá nyitott és fogékony államot.²⁴ Nyilvánvaló, hogy ez a demokratikus igazolásnak az állampolgárok társadalmi részvételére érzékeny,²⁵ a közösségi tanácskozást szélesen értelmező modellje, amely korántsem szűkíti le a szólásszabadság hatókörét a politikai témákra. Persze azok után, hogy a kereskedelmi kommunikáció is a véleményszabadság része lett, nem is maradt már választható alternatíva, de ezt mégis külön le kell szögezni, mert a kereskedelmi megszólalásokat illetően Post a szólásszabadság hatályát a tájékozottság, a demokratikus kompetencia (*democratic competence*) értékére vezeti vissza.²⁶ Azok a kommunikatív aktusok, amelyek pusztán ez utóbbi alapján tartoznak a hatálya alá, más megítélésnek és jogi rezsimmnek vannak alávetve, mint a szólásszabadság demokratikus legitimitációt biztosító alapvető köre. Láthatjuk azonban, hogy számára a véleményszabadság már a demokratikus legitimitáció szempontjából nélkülözhetetlen tartományában is jóval szélesebb kört fog át a szűken értelmezett közéleti megszólalásoknál. A közélet demokratizmusát biztosító társadalmi párbeszédben az emberek lényegesen sokszínűbben vesznek részt, a nyilvánosságának szánt közlendőik sokkal szerteágazóbbak, mint a tisztán vagy legalábbis közvetlenül politikai megnyilvánulások.

A szólásszabadság tehát még a „közéletcentrikus” felfogás, vagyis a demokratikus állami és társadalmi berendezkedés követelményei felől közelítő elmélet számára is lényegesen többet jelent, mint a szűken

18 ■ Meiklejohn: The First Amendment is an Absolute, 263. old.

19 ■ *Uo.* 256–257. old.

20 ■ *Uo.* 253. old.; Alexander Meiklejohn: What Does the First Amendment Mean? *The University of Chicago Law Review*, 20 (1953), 3. szám, 461–479. old.; itt: 466. old.

21 ■ Robert H. Bork: Neutral Principles and Some First Amendment Problems. *Indiana Law Journal*, 47 (1971), 1. szám, 21–35. old.

22 ■ Robert C. Post: *Democracy, Expertise and Academic Freedom: a First Amendment Jurisprudence for the Modern State*. Yale University Press, New Haven, 2012.

23 ■ Robert C. Post: The Constitutional Status of Commercial Speech. *48 UCLA Law Review*, 2000. 1. szám, 1–57. old.; itt: 7. old.

24 ■ Robert C. Post: The Constitutional Concept of Public Discourse: Outrageous Opinion, Democratic Deliberation, and *Hustler Magazine v. Falwell*. *Harvard Law Review*, 103 (1990), 605–686. old.; itt: 601. old.

25 ■ Post: Participatory Democracy as a Theory of Free Speech, 477. old.

26 ■ Post: The Constitutional Status of Commercial Speech, 486. old.

27 ■ Összefoglalóan lásd a 7/2014. (III. 7.) AB határozatot és a 13/2014. (IV. 18.) AB határozatot.

28 ■ Müller és mások kontra Svájc (10737/84), 1988. május 24-i ítélet, 33. bekezdés.

29 ■ Otto-Preminger-Institut kontra Ausztria (13470/87), 1994. szeptember 20-i ítélet, 49. bekezdés.

30 ■ *Wingrove* kontra Egyesült Királyság (17419/90), 1996. november 25-i ítélet, 58. bekezdés.

31 ■ I. A. kontra Törökország (42571/98), 2005. szeptember 13-i ítélet.

értelmezett közügyek megvitatásának kötetlenségét. Ahol a reklámok is a véleménynyilvánítás potenciális védelme alatt állnak, ott ez a védelem nyilvánvalóan nem tagadható meg az irodalmi, művészeti alkotásoktól. Nagyon is valóságos kérdés azonban, hogy milyen védelem jár nekik, és e tekintetben a demokratikus igazolás komoly kihívásokkal néz szembe.

A véleményszabadság hatálya alá tartozó közléseket ugyanis korántsem illeti meg ugyanaz a védelem, mivel nem azonos mértékben és módon állnak kapcsolatban az igazolás alapvető értékével. A magyar doktrína szilárd tétele, hogy a közügyekkel összefüggő vélemény kinyilvánításának szabadsága a szólásszabadság legbelső védelmi köréhez tartozik, amelynek korlátozására csak a legszűkebb körben nyílik alkotmányos lehetőség.²⁷ Az Alkotmánybíróság ennek a tételnek következetesen érvényt szerez, vagyis gyakorlati szempontból is kulcsfontosságú elvről van szó. Az esetjogból teljesen egyértelmű, hogy bár a szólásszabadság hatálya a demokratikus nyilvánosságban megjelenő valamennyi közlésre kiterjed, a védelem körében lényegi különbségek vannak a megszólalások alkotmányos pozíciói között. Világosan kirajzolódik, hogy a szólásszabadságnak van központi magja, amelyre más mércék vonatkoznak, mint a védelem külső rétegeire. Itt a szólásszabadság mellett szóló alkotmányjogi megfontolásokat különös szigorral kell érvényre juttatni. Fontos kérdés tehát, hogy jut-e itt hely a művészi megnyilatkozásoknak.

A SZÓLÁSSZABADSÁG KÖZPONTI MAGJA ÉS A MŰVÉSZI KIFEJEZÉS

Mivel az Alkotmánybíróság gyakorlatában kevés kapaszkodót találunk az irodalmi, művészeti alkotások minősítésére, a leglényegesebb szempontok felvillantásához érdemes fogódzókat keresnünk az Emberi Jogok Európai Bíróságának (EJEB) esetjogában. Ezt annál inkább indokolt megtennünk, mert a hazai fórumok a szólásszabadság egyes témaköreiben egyébként is előszeretettel merítenek innen szempontokat. A strasbourgi gyakorlat ráadásul azért is különösen érdemes a figyelmünkre, mert a magyar alkotmányos szabályozással ellentétben az Emberi Jogok Európai Egyezménye a művészet szabadságát nem nevesíti külön jogként, így az EJEB a művészeti alkotásokat érintő korlátozásokat tisztán a véleménynyilvánítás szabadsága alapján ítéli meg, ez pedig fontos összehasonlításokra nyújt lehetőséget.

Mindenekelőtt a *Müller és mások kontra Svájc* ügy szolgált kiindulópontként, ahol a bíróságnak obszcén – emberek és állatokat egyaránt szerepeltető szodómiát és fellációt ábrázoló – festmények miatt alkalmazott bírságról és elkobzásról kellett döntenie. Az EJEB a szigorú szankciókat sem találta egyezményesértőnek, amiben kétségkívül szerepe volt annak a későbbiekben is hangoztatott szempontnak, hogy egységes európai mérce híján a bíróság a közérkölcst érintő kérdések megítélésében a szokásosnál

szélesebb mozgásteret enged a nemzeti hatóságoknak. Az indokolásból és a későbbi gyakorlatból azonban az is kiderül, hogy az engedékenység nemcsak ennek tudható be. Az ítélet indoklását érdekes ket-tősség jellemzi: egyfelől leszögezi, hogy a művészeti alkotások létrehozása és közzététele a demokratikus társadalomban elengedhetetlen gondolat- és véleménycsere része, másfelől azonban nem hívja föl a szólásszabadság legszigorúbb védelmét előíró, a közügyek vitájának kötetlenségét óvó érveket. Elképzelhető, hogy a bíróság a közérkölcst melletti érveknek ebben az esetben mindenképp teret engedett volna, de ettől függetlenül tény: nem emelte a tétet a szólásszabadság „legerősebb csapatainak harcba küldésével”.²⁸

Hasonló érvelést figyelhetünk meg a művészeti szabadság egy érdekes strasbourgi esetkörében, a blaszfémiával kapcsolatos ügyekben. Az *Otto-Preminger-Institut kontra Ausztria* ügyben a bíróság szintén a szólásszabadság komoly korlátozását találta indokolhatónak, amikor nem ítélte egyezményesértőnek a – Szentháromságon és Szűz Márián való gúnyolódásával – mások vallási meggyőződését sértő film művészmozi-vetítésének előzetes megtiltását és a film kópiáinak a jövőbeli vetítéseket is ellehetetlenítő elkobzását. Az EJEB itt sem hivatkozott a közvita kiemelkedő védelmének szükségességére, sőt az indokolásban kifejezetten arra utalt, mintha az ily módon sértő közléseket eleve nem tekintené olyannak, mint amelyek hozzájárulnak a közügyek vitájához.²⁹ A bíróság a *Wingrove kontra Egyesült Királyság* ügyben pedig az eddigiéknél is kevesebb kételyt hagyott a most vizsgált kérdésben. A nemzeti hatóságok ez esetben is amellettt döntöttek, hogy nem teszik lehetővé az Avilai Szt. Teréz erotikus képzeltetéseit ábrázoló videó forgalmazását. Az EJEB az indokolásban világosan utalt arra, hogy ebben az ügyben nem látja indokoltnak az addigra már egyre több ügyben felmerült szigorú közvita-teszt alkalmazását, ez pedig újfent a szólásszabadság jelentős korlátozásának érvényesüléséhez vezetett.³⁰ Mindezek után az *I. A. kontra Törökország* ügyben hozott döntés azért érdemel még kiemelést, mert ott az eddigiéknél talán még élesebben merülhetett volna föl a büntető elmarasztalásra vezető könyv társadalmi vitákhoz kötődő jellege. A filozófiai és teológiai nézeteit irodalmi stílusban közlő szerző – amellettt, hogy műve nem nélkülözötte a Mohamed próféta nemi életére tett utalásokat sem – az iszlám vallást és az általa hóbortos agymosottaknak beállított hívőket gúnyolta, akik csupán szánalmas életüket igyekeznek primitív gondolatokkal színesíteni. A strasbourgi bíróság ahelyett, hogy a társadalmi viták védettségre utalt volna, azt ítélte perdöntőnek, hogy a könyv egyes részei kellő indokul szolgáltak szankcionálásához.³¹

Az eddig bemutatott joggyakorlat tehát azt mutatja, hogy bár az EJEB az irodalmi és művészeti alkotásokban a demokratikus gondolat- és véleménycsere megnyilvánulását, a véleményszabadság fontos terü-

letét látja, a közlések eme jellege nem jár azzal, hogy a szólásszabadság legvédettebb körébe is sorolja őket. A gyakorlatból ugyanakkor természetesen az is világos, hogy a közlés irodalmi, művészeti megjelenési formája nem is fosztja meg a szólást annak esélyétől, hogy a közügyek vitájához való hozzájárulásnak minősüljön. A *Vereinigung Bildender Künstler kontra Ausztria* ügyben a bíróság közéleti megnyilvánulásként értékelte azt a festményt, amely az egyik parlamenti párt vezetőjét – többek között Teréz anyja, egy osztrák bíboros és párttársai társaságában – szexuális aktus közben ábrázolta. Az EJEB indokolása, elismerve a festmény súlyosan sértő jellegét, a közlést a fokozottan védett szólások körében vizsgálta, és a hatósági fellépést egyezményesértőnek ítélte.³²

Érdeemes megemlíteni, hogy a Velencei Bizottságnak a szólásszabadság és a vallásszabadság összefüggéseit a blaszfémian keresztül elemző jelentése szintén felhívja a figyelmet a művészi alkotások és a közéleti véleménynyilvánítások közti érzékeny határvonal jelentőségére. Eszerint bár a két halmaznak kétségkívül van közös tartománya, a korlátozások megítélésekor nem lehet összemosni őket.³³

A strasbourgi esetjog tehát határozottan alátámasztja azt a demokratikus igazolásokból fakadó elvi következtetést, amely szerint a szólásszabadság legvédettebb területét a közügyek vitájával szoros kapcsolatban álló közlések jelentik, márpedig az európai megközelítés szerint a művészi kifejezések önmagukban nem minősülnek ilyen közléseknek. A véleménynyilvánítás jogának szűkebb – nem „anyajogi” – doktrínája tehát éppen hogy nem támasztja alá sokak intuícióját, hogy az irodalmat és a művészetet speciálisan védett szférának kell tekintenünk.

A MŰVÉSZI SZABADSÁG ÖNÁLLÓSÁGÁNAK IGAZOLÁSA

A magyar Alkotmánybíróság elé mind ez idáig nem került olyan ügy, amely a strasbourgi esetjoghoz hasonlóan iránymutatást eredményezhetett volna az irodalmi és művészeti alkotások alkotmányjogi megítélésében. Ugyanakkor a testület döntéseiben találunk egy-két olyan általánosabb kiindulópontot, amelyek alapján fontos megállapításokat fogalmazhatunk meg arról, hol lehet a helye a művészetnek a szólásszabadság, illetve a szélesebb értelemben vett alkotmányjog doktrínáiban.

Bár a művészet szabadsága a magyar alkotmányos szabályozásban kezdettől fogva önállóan nevesített alapjog, a véleménynyilvánítással nyilvánvalóan meglévő szoros kapcsolatát az Alkotmánybíróság korán azonosította. A 30/1992. (V. 26.) AB határozat sokat idézett megállapítása szerint a véleménynyilvánítás szabadsága az ún. „kommunikációs” jogok „anyajoga”, így tágabb értelemben része a művészi és irodalmi alkotás szabadsága és a művészeti alkotás terjesztésének szabadsága is.³⁴ Az „anyajog” és a külön nevesített jogok kapcsolatára ugyanakkor már nem találunk általános eligazítást. A későbbi gya-

korlat egy nagyon fontos tételt mégis megfogalmaz: a véleményszabadság különösen erős pozíciója nem terjed ki automatikusan valamennyi kommunikációs jogra. Ahhoz, hogy kitüntetett ereje, azaz más jogokkal szembeni elsőbbsége felhívható legyen, a szóban forgó jognak különösen szoros összefüggésben kell állnia az „anyajoggal”.³⁵ Ilyen szoros összefüggést azonosított például az Alkotmánybíróság a vallásszabadság esetében.³⁶ A művészeti alkotás szabadságára hivatkozó döntések alapján arra következtethetünk, hogy a szólásszabadság és a művészetek kapcsolatát hasonló közvetlenség jellemzi. A 24/1996. (VI. 25.) AB határozat a művészeti alkotások elidegenítés előtti kötelező bírálatát előíró szabály vizsgálatakor a véleménynyilvánítás és a művészet szabadságát érdemben el sem különítve állapította meg az alkotmányellenességet. A testület a művészi szabadság tartalmát a véleményszabadság keretein belül vizsgálta, amit az is jól illusztrál, hogy elvi utalást tett a strasbourgi bíróság ez irányú értelmezésére.³⁷ A 18/2014. (V. 30.) AB határozat a korábbi értelmezéseket az Alaptörvény hatálya alatt is fenntartotta, és megerősítette a véleménynyilvánítás és a művészeti szabadság szoros alkotmányjogi kapcsolatát, így vezetve le a Magyar Művészeti Akadémia működésére vonatkozó alkotmányos követelményeket.³⁸

A józan ész intuíciója mellett tehát néhány alapértelmezés is arra utal, hogy a művészeti alkotás szabadságára a véleménynyilvánítással meglévő szoros kapcsolatán keresztül érvényesnek tarthatjuk a szólásszabadság kitüntetett alkotmányos helyzetére vonatkozó érveket és tételeket. Igen ám, de az EJEB gyakorlata és a Velencei Bizottság megállapításai tükrében ezzel együtt sem jelenthető ki, hogy automatikusan vonatkoznának rá a szólásszabadság doktrínájának azok a megfontolásai, amelyeket az európai bírói fórumok a véleményszabadság legbelső védelmi körére dolgoztak ki. A szólásszabadság nyújtotta védelem ugyanis többrétegű: bár a közéleti véleménynyilvánítás fontosságának hangsúlyozása nem jár azzal, hogy más típusú szólásokra

32 ■ *Vereinigung Bildender Künstler kontra Ausztria* (68354/01), 2007. január 25-i ítélet.

33 ■ Report on the relationship between freedom of expression and freedom of religion: the issue of regulation and prosecution of blasphemy, religious insult and incitement to religious hatred – Adopted by the Venice Commission at its 76th Plenary Session (Venice, 17–18 October 2008), CDL-AD (2008)026-e., 52.

34 ■ 30/1992. (V. 26.) AB határozat, Indokolás III. 2. 1.

35 ■ 21/1996. (V. 17.) AB határozat, Indokolás II.1.a). Az érvelés végén a konkrét ügyben az Alkotmánybíróság azt a következtetést vont le, hogy az egyesülési jog nem osztozik a véleményszabadság elsőbbségében más alapjogokkal szemben.

36 ■ 4/1993. (II. 12.) AB határozat, Indokolás I. 1.

37 ■ 24/1996. (VI. 25.) AB határozat, Indokolás II. 1.

38 ■ 18/2014. (V. 30.) AB határozat, Indokolás [11], [13] és [17].

39 ■ Lásd erről a közéleti vita jelentőségét elemző 7/2014. (III. 7.) AB határozatot, Indokolás [46].

40 ■ 24/1996. (VI. 25.) AB határozat, Indokolás II. 1.

41 ■ Sajó András szintén ezt az igazolást látja relevánsnak a művészi szabadság tekintetében. Sajó: *A szólásszabadság kézikönyve*, 16. old.

ne vonatkoznának a vélemény szabadság kitüntetett alapjogi helyzetét deklaráló megfontolások,³⁹ mégis sokszor van gyakorlati jelentősége annak, hogy egy közlés igényt tarthat-e a legszigorúbb védelemre. A művészeti alkotások, noha fontosak a társadalmi párbeszédben, nem tartoznak eleve a közéleti viták doktrínájának körébe, így a szólásszabadság jogának domináns logikája alapján nem védik őket a korlátozással szembeni legszigorúbb mércék. A strasbourgi esetjog összességében pontosan ezt mutatja. Én azonban amellett érvelek, hogy annak, aki valóban a végére jár a vonatkozó elméleti szempontoknak, más következtetésekre kell jutnia, azaz el kell fogadnia a szigorú védelem elvét.

Azt állítottam, hogy a szólásszabadság magyar doktrínájának legfontosabb, a jog hatályát is kijelölő alapértéke a demokratikus párbeszéd, amit az is megerősít, hogy a doktrína a közügyek vitájához kötődő közléseket részesíti a legszigorúbb védelemben. Azt is láttuk ugyanakkor, hogy – amint arra az Alkotmánybíróság érvelése újból és újból rámutat – a demokratikus igazolás nem jelent kizárólagosságot, vagyis a szólásszabadság elméletében és gyakorlatában ettől eltérő más érték, különösen a személyiség kibontakoztatásának értéke is fontos szerephez juthat. Az irodalmi és művészeti alkotások védelme épp erre lehet kiváló példa: jóllehet ezek közül több nem részesül a szűkebb közvitához tartozás előnyeiben, fokozott védettségük igazolását az egyéni önkifejezésben betöltött különösen értékes szerepük „pótolja”. Pontosán ezt érzékelteti a 24/1996. (VI. 25.) AB határozat indokolása, amely a művészeti élet szabadságának konkrét kibontakoztatásakor egyáltalán nem utal a demokratikus társadalmi párbeszéd vagy gondolatcsere fontosságára – ezt a keretet csupán a vélemény nyilvánítás szabadságának „anyajogára” tett utalás rajzolja föl mögöttesen –, helyette a művészeti alkotómunka szabadságát, a művész bármely meg nem engedett korlátozástól mentes önkifejezésének alkotmányos értékét hangsúlyozza.⁴⁰

Az irodalmi, művészi kifejezés formáját magára öltő szólás alkotmányos alapértéke tehát mindenekelőtt az egyéni önkifejezés, a művészi megnyilvánulás kötetlensége, szárnyalása.⁴¹ Ezzel természetesen nem azt állítom, hogy a művész magának alkot, és alkotómunkájának nincs társadalmi jelentősége, pusztán az igazoló értékek önálló jelentőségére szeretnék rámutatni. Míg a vélemény nyilvánítás joga elsődlegesen a demokratikus társadalmi párbeszédben való részvételre fókuszál, és a személyiség kibontakoztatásával szemben erre építi doktrínájának gerincét, addig a szólásszabadság „anyajogából” fakadó művészi szabadság már az egyéni önkifejezést helyezi az előtérbe.

Ezeknek az elméleti megfontolásoknak kidolgozásában és képviselésében akkor sem lennének eszközökre, ha a művészeti szabadság nem jelenne meg önállóan nevesített alapjogként az alkotmány-szövegben. A szólásszabadság körében releváns

többféle érték önmagában véve is engedne annyira mozgásteret, hogy az irodalmi, művészeti alkotások esetében a szokásoshoz képest eltérő módon („sorrendben”) építsünk rájuk. Így például az EJEB, ha kritika éri, amiért védtelenül hagy egy-egy művészi kifejezést, végeredményképpen nem hivatkozhat az önálló jog egyezménybeli megjelenésének hiányára. Az irodalmi, művészeti alkotások védelme mellett, a szólásszabadság doktrinális fősodrától némiképp eltérő érvelésnek azonban egyértelműen megerősítést, hangsúlyt ad az, hogy a magyar szabályozás a művészeti alkotás szabadságát önálló jogként nevesíti. Elméleti szempontból mindenképpen tisztább helyzetet jelent, hogy a művészi alkotómunka védelmét – a vélemény szabadság kereteibe illeszkedő, de sajátos szempontokra utaló – önálló alkotmányi rendelkezésre tudjuk alapozni. Az Alaptörvény szövege ezzel kifejezi és alátámasztja annak a dogmatikai finomhangolásnak a jelentőségét, amely meg kívánja különböztetni egymástól a szólásszabadság alapjogi és „anyajogi” rétegeit.

Annak érzékeltetésére, hogy nem csupán öncélú alkotmányjogi dogmatikai játékról van itt szó, a korábban említett példákhoz is visszanyúlhatunk. A művészi közlés alkotmányosan nevesített szabadsága ugyanis fontos érveket ad a kezünkbe, hogy kimondjuk: a strasbourgi blaszfémia gyakorlatához képest a magyar doktrína a korlátozás arányosságának sokkal körültekintőbb vizsgálatára szólítja föl a jogalkalmazót.

Láthattuk, hogy az *Otto-Preminger-Institut*-ügyben hozott ítélet indokolása szerint az EJEB nemhogy nem fogadta el a panaszos egyesület érvelését – mely szerint az ominózus filmet a saját mozijában, a progresszív művészetet értő, fizető, tizenhetedik életévüket betöltött nézők számára vetítette volna le –, de arra az álláspontra jutott, hogy az osztrák hatóságok mozgásteret még az elkobzásra is kiterjedt, ami lehetetlenné tette, hogy máskor, másutt is levetítsék. Ennek értelmében tehát nem minősült aránytalan korlátozásnak, hogy megtiltották a film bárhol, bármikor, bármilyen körülmények közötti vetítését. A *Wingrove*-ügyben a hatóságok szintén nagyon súlyos beavatkozással, a videó forgalmazásának előzetes „megtiltásával” reagáltak. Ennek arányosságát a panaszos kifejezetten vitatta, mondván, hogy a hatóságoknak lehetőségük lett volna speciális feltételeket szabni a forgalmazáshoz: előírhatták volna, hogy a videót csak különleges csomagolásban és kizárólag szexboltokban terjeszthetik, továbbá a film tartalmára vonatkozó jelzést is megkövetelhetek volna. Az EJEB viszont ez esetben sem talált arányossági problémát: mivel ez a megoldás volt az egyedüli, minden kétséget kizáró biztosítéka annak, hogy a videó semmilyen formában nem kerül a szélesebb nyilvánosság elé, jóváhagyta az állami aktust. A maga logikájában a strasbourgi bíróság, összehasonlítva a magyar gyakorlattal, könnyebben jutott ezekre a következtetésekre, mivel – indokolása szerint – az

ily módon kinyilvánított vélemények korlátozásával a közéleti vita nem szegényedik el.

Ezzel szemben lényegesen érzékenyebb mércéket kell működésbe léptetnünk akkor, ha az alkotmány arra szólít föl minket, hogy az egyéni művészi kifejezés megfogalmazásának és közlésének érdekét a szólásszabadság szokásos szempontjainál hangsúlyosabban tartsuk szem előtt. Bár bizonyos korlátozások létjogosultságát magam ez esetben sem vitatnám,⁴² ezek odáig már nem terjedhetnek, hogy eleve, minden körülmények között tiltsák az alkotás nyilvánosságra kerülését. Eszerint – az *Otto-Preminger-Institut*-eset példájával élve – nem lehetne akadálya annak, hogy a korhatári jelzéssel ellátott botrányfilmet a film lényegi tartalmáról előzetesen tájékoztatott, szokásos művészmozijukba betérő, műértő nézők számára levetítsék. De – hogy a *Wingrove*-ügyre térjünk – egy olyan videó szűk körű terjesztése sem lenne kifogásolható, amelyet a szokásos kategorizáláson túl adott esetben még a sokakat sértő vagy megbotránkoztató tartalomra utaló jelzéssel is elláttak. A szóban forgó tartalmakat illetően az előzetes tájékoztatásra, illetve a bemutatás körülményeire, nem pedig a nyilvános közlés tiltására fókuszáló szabályozás jelenthetett volna arányos beavatkozást a művészi szabadság gyakorlásába.

LEZÁRÁS

Ennek az írásnak az volt a célja, hogy a művészi szabadság önálló alapjogi megjelenésének értelme mellett érveljen, feltárva az abban megnyilvánuló fontos elméleti szempontokat. Annak érzékeltetésére is törekedtem, hogy a dogmatikai tisztázás gyakorlati következményekkel jár. Ezzel persze korántsem értem a kérdéskör végére, sőt az önálló alapjogi státusz mellett érvelő álláspont további, izgalmas felvetések kiindulópontja lehet. Ha valóban tétje van az elkülönítésnek, akkor szükségszerűen fontos kérdésé válik, hogyan tehetjük ezt meg. Ki és milyen szempontok szerint dönthet arról, hogy egyes kifejezések művésziiek, míg mások nem? E kérdés kellően pontos megválaszolhatatlanságát többen az önálló alapjogként kezelés elleni legfontosabb érvek közé sorolják.⁴³ Nem volt céлом ezeknek a szálaknak az elvarrása. Abban viszont szinte biztos vagyok, hogy nem bátortalanodhatunk el ezektől az egyébként jogos kételyektől. Ha ugyanis így tennénk, akkor a szólásszabadság más kérdéseinek tárgyalását is reménytelen vállalkozásnak kellene tartanunk. Ki és milyen szempontok szerint döntheti el például, hogy pontosan mi része a közügyek megvitatásának? Vagy: mikor és milyen feltételek között tartunk egy közlést becsületsértőnek, esetleg az emberi méltósággal összeegyeztethetetlennek? A véleménynyilvánítás jogának legfontosabb kérdései mindig a körülöttünk lévő társadalmi valóságra és közléseink kontextuális meghatározottságára vonatkoznak, ami szükségszerűen hoz jogi formuláinkba bizonyos fokú meghatá-

rozhatatlanságot. Ha azonban a döntéseinket vezérlő alkotmányos értékek, igazolások a helyükön vannak, akkor esélyünk nyílik arra, hogy a valóságot hűen tükröző, koherens doktrínát fejlesszünk. Ez az írás ennek az esélynek a megszerzéséhez próbált hozzájárulni. □

42 ■ Török Bernát: Védhetjük-e a vallás(oz)okat a blaszfémia-tól? In: Koltay-Török (szerk.): *Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején*. Wolters Kluwer, Bp., 2014. 187–211. old.

43 ■ Sólyom: A művészet szabadsága és az esztétikai ítéletek, 97., 109. old.; Koltay: Dorian Gray képmásához való jog: a művészet szabadságának önálló alapjogi jellegéről, 66–67. old.